

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. Потебні**

ПАУК МАРИНА МИХАЙЛІВНА

УДК 811.161.2'367'37:398.9

**СИНТАКСИС І СЕМАНТИКА ОБМЕЖУВАЛЬНИХ СИНТАКСЕМ В
УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Працю виконано в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Науковий керівник –

доктор філологічних наук, професор **Бріцин Віктор Михайлович**,
головний науковий співробітник
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
НАН України

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор **Леута Олександр Іванович**,
професор кафедри української мови
Національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова

кандидат філологічних наук, доцент
Горголюк Ніна Георгіївна,
заступник директора з наукової роботи
Інституту української мови НАН України

Захист дисертації відбудеться 15 травня 2018 р. о 14.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (м. Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті установи (www.inmo.org.ua/svr/anons-zaxistiv.html).

Автореферат розіслано

квітня 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент

В.І. Ярмак

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Прислів'я є типовим для всіх мов і народів засобом образного вираження людського досвіду про навколишній світ, традиційні цінності й моральні основи людського буття. Тому їх вивчення є традиційним об'єктом досліджень у філологічних науках – фольклористиці, етнології, лінгвістиці, культурології, літературознавстві, семіотиці. Особливо широкого розвитку набула лінгвістична пареміологія. «Пареміологічний бум у лінгвістиці, який фразеологи пророкували 30 років тому, – зазначає В. М. Мокієнко, – перевершив усі сподівання. <...> Пареміологи-лінгвісти вже немало зробили для визначення статусу паремій, їхнього розмежування та виявлення функціональних потенцій, вивчення їх синтаксичних, лексичних, стилістичних та соціолінгвістичних параметрів, жанрової специфіки тощо». За цей період лінгвістичному опису прислів'їв у різних мовах, насамперед російській, було присвячено більше 150 дисертаційних досліджень, опубліковані ґрунтовні монографічні праці (Г. Л. Пермяков, З. К. Тарланов, Л. Б. Савенкова, М. Ю. Котова, П. Дюрчо, О. І. Селіверстова, Г. Д. Сидоркова, С. В. Сидорков, Н. М. Семененко, Г. М. Шипіцина, С. С. Єрмоленко, З. Г. Коцюба). Значний інтерес в останні роки викликали когнітивні аспекти дослідження прислів'їв, пов'язані з вивченням потенціалу цих одиниць у розкритті народного світосприйняття, базових концептів культури; багато праць присвячено також функціонуванню паремій у сучасних літературних мовах, засобах масової інформації тощо.

Актуальність дисертації зумовлена тим, що попри наявність великої кількості праць у галузі лінгвістичної пареміології, багато питань структурної організації прислів'їв не одержало належного висвітлення. Можна констатувати, що реалізація завдань, накреслених Г. Л. Пермяковим щодо побудови структурної типології паремій, ще тільки розпочинається. Реферована дисертація присвячена детальному опису на матеріалі української мови одного з провідних типологічних принципів організації прислів'їв. Цей принцип, виділений В. М. Бріциним, полягає в тому, що в багатьох прислів'ях

спостерігається обмеження сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою. За нашими підрахунками, він використаний приблизно в десятій частині українського паремійного фонду.

Аналіз реалізації зазначеного принципу на матеріалі української мови відкриває також широкі перспективи для проведення масштабних зіставно-типологічних досліджень прислів'їв у різних мовах і культурах. Вивчення синтаксем з обмежувальними функціями у складі українських паремій поглиблює теоретичні знання про синтаксемний репертуар української мови та можливі семантичні перетворення синтаксем.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах теми «Мова як чинник духовного розвитку суспільства», яка розроблялася в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 8 від 24. 11. 2011 р. засідання Вченої ради Інституту мовознавства про відкриття теми; номер державної реєстрації 0112U000754).

Мета дисертаційного дослідження – повний опис репертуару обмежувальних синтаксем у складі прислів'їв.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність розв'язання таких **завдань**:

- розглянути теоретичні засади синтаксичного членування речення, виділення синтаксем, детермінантів і топіків;
- дослідити синтаксеми, що розвивають у собі функції обмежувальних одиниць, з'ясувати наявність у них ознак дуплексивів;
- дати повний опис граматичних властивостей обмежувальних синтаксем у структурі прислів'їв;
- сформувати реєстр обмежувальних синтаксем, що вживаються в прислів'ях, та здійснити їхню класифікацію;
- встановити синтаксичні й лексико-синтаксичні передумови появи обмежувальних функцій у синтаксем;
- описати граматичні причини, що перешкоджають появі обмежувальних функцій у синтаксем;

- вивчити кількісні характеристики препозитивних синтаксем, які виконують у складі прислів'їв роль обмежувачів.

Об'єктом аналізу є українські прислів'я у формі простого речення, які містять у своїй структурі актуалізовані препозитивні обмежувальні синтаксеми.

Предметом опису постали процеси набуття синтаксемами у складі прислів'їв детермінантних (топікових) ознак та взаємодія цих обмежувальних синтаксем із предикативною основою прислів'їв.

Методологічна основа і методи. Основним методом, застосованим у роботі, є описовий. Використані також методика компонентного й дистрибутивного аналізу, аналіз словникових дефініцій. Вони допомогли у визначенні інвентаря синтаксем, що набули обмежувальних функцій. Для виявлення у синтаксем додаткових функцій детермінанта (топіка) широко використано методики трансформаційного аналізу. У дисертації застосовано різні прийоми кількісної характеристики обмежувальних синтаксем.

Матеріал дослідження – близько півтори тисячі українських прислів'їв. Зокрема, було проаналізовано всі паремії, вміщені в збірку «Українські прислів'я та приказки»: Упорядкування С. В. Мишанича та М. М. Пазяка. Київ : Вид-во «Дніпро», 1984. 391 с. (УПП), частково залучені матеріали збірок «Українські приказки, прислів'я, і таке інше» / уклад М. Номис; упорядкування, примітки, вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 764, [2] с. (Ном.), «Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру» / упор. М. М. Пазяк. К. : Наукова думка, 1990. 528 с. (Паз.).

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що обмежувальні синтаксеми, які розвивають у структурі прислів'їв детермінантні (топікові) функції, досліджено вперше, а отже, новими є методика опису, спостереження над процесами дуплексивізації, опис факторів, що сприяють або ж, навпаки, перешкоджають розвиткові в синтаксем додаткових функцій. Уперше в мовознавстві сформовано інвентар обмежувальних синтаксем у складі прислів'їв.

Теоретичне значення виконаного дослідження полягає у всебічному описі одного з важливих принципів творення українських прислів'їв, визначенні синтаксем, здатних набувати обмежувальних функцій, і умов появи у синтаксеми властивостей детермінанта (топіка). Дисертація є теоретичним внеском у лінгвістичну пареміологію, поглиблює уявлення про синтаксемний склад українського речення й процеси, що відбуваються в ньому, створює підґрунтя для майбутніх типологічних описів прислів'їв на матеріалі різних мов світу.

Практичне значення праці полягає в тому, що результати проведеного дослідження можуть бути використані у вишівській практиці під час викладання курсів лексикології і граматики сучасної української мови, у проведенні спецкурсів і спецсемінарів з актуальних проблем синтаксису. Результати дисертації можуть бути використані в лексикографічній практиці, зокрема для укладання словника прислів'їв української мови.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що дисертація і статті, що відбивають її основні результати, написані одноосібно й без співавторів.

Апробація результатів дисертації здійснена на наукових і науково-практичних конференціях, а також семінарах: VI та VII Міжвузівських науково-практичних семінарах «Тенденції та перспективи формування професійної лексики» (м. Ірпінь, Університет державної фіскальної служби України, травень 2016 р. та 2017 р.), Scientific and Professional Conference Philology and Linguistics in the Digital Age (Budapest, FiLiDA, March 2017), XXV та XXVI Міжнародних конференціях «Мова і культура» (Київ, Інститут мовознавства НАН України, Київський національний університет, червень 2016 та 2017 р.), III Міжнародній конференції «Українська мова і культура: здобутки та перспективи» (Київ, Національний авіаційний університет, лютий 2016 р.), Міжнародній науковій конференції «Українська термінологія і сучасність» (Київ, Інститут української мови НАН України, квітень 2017 р.), II Міжнародній науковій конференції «Слов'янські студії» (Миколаїв, Чорноморський національний університет ім. Петра Могили,

квітень, 2017 р.), VII Міжнародній науковій конференції «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет, жовтень 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 9 статтях автора, серед яких 7 у наукових фахових виданнях України, 1 – в зарубіжному виданні. Теоретичні положення дисертації висвітлено також в інших виданнях, матеріалах і тезах конференцій в Україні та Угорщині.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, восьми розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (159 позицій), списку умовних скорочень використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної праці – 210 сторінок, обсяг основного тексту дисертації – 198 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, визначено її мету й завдання, актуальність, викладено наукову новизну, теоретичну і практичну цінність, зазначено застосовані методи й прийоми аналізу, виділено основні семантичні і граматичні ознаки прислів'їв і на цій основі сформовано теоретичні засади їхнього аналізу.

У першому підрозділі показано, що афористичність у прислів'ях зазвичай досягається шляхом різноманітних поєднань і протиставлень смислів різних компонентів речень. Для прислів'їв, виражених простими реченнями, характерною є взаємодія препозитивних членів речення з предикативною основою. У результаті цієї взаємодії другорядні члени речення набувають додаткових синтаксичних властивостей, що полягають у позначенні умовного простору, в якому є дійсними судження, виражені в предикативному центрі речення. Про це свідчать регулярні синонімічні зв'язки подібних речень зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Пор.: *Золота швайка мур пробиває* (Ном.: 102) – *Якщо швайка золота, вона мур пробиває*; *У багатій молодій горба не видно* (УПП: 25) – *Якщо молода багата, то у неї горба не*

видно; У доброї господині і півень несеться (УПП: 86) – Якщо господиня добра, то в неї (в господині) і півень несеться;

У другому підрозділі здійснено логіко-граматичну інтерпретацію прислів'їв з обмежувальними компонентами у їхньому складі. Доведено, що парадоксальність або ж, навпаки, банальність змісту предикативних основ багатьох паремій пов'язана з тим, що вони через нереферентність аргументів і часову узагальненість предикатів належать до категоричних загальних суджень, що мають вигляд *Усі S є P* або *Жодне S не є P*. У процесі створення паремійного вислову спостерігається трансформація категоричних загальних суджень у некатегоричні. Це досягається за допомогою низки стратегій побудови прислів'я. Найпоширенішою з них є введення в прислів'я членів речення, які обмежують умовний простір реалізації судження, що міститься в предикативній основі. Цей тип обмеження названо диктальним. Наприклад, у прислів'ї *В зимовий холод кожний молод* умовою реалізації судження *кожний молод* є певна температура (*Тоді, коли зимовий холод, кожний молод*), у прислів'ї *В гостях і жук м'ясо* категоричність основи речення знімається за допомогою обставини *місця в гостях* (*Якщо перебуваєш у гостях, то там і жук м'ясо*), у прислів'ї *Добру людину бджола не кусає* функцію зняття категоричності судження *Людину бджола не кусає* виконує означення (*Якщо людина добра, її бджола не кусає*).

Крім диктальних, прислів'я можуть мати модальні обмежувачі. До таких прислів'їв належать вислови, в яких відбувається обмеження категоричності загального судження, що міститься в предикативній основі, за рахунок звуження кола осіб, які поділяють це судження чи які продукують таке судження. Наприклад: *Йому й ворона за солов'я стане* (УПП: 62); *Йому щодня неділя* (УПП: 68). Порівняно з диктальними обмежувачами модальні обмежувачі не мають значного структурного й семантичного різноманіття.

У третьому підрозділі на основі виділення характерних синтаксичних властивостей актуалізованих препозитивних обмежувальних компонентів у

складі паремій визначено метамову їх опису. Обмежувальні синтаксеми у складі паремій співвіднесено з детермінантами, топіками, дуплексивами.

У **другому розділі** «Синтаксеми родового відмінка» проаналізовано здатність препозитивних форм родового відмінка набувати в складі прислів'їв обмежувальних функцій. У препозиції широко використовують форми родового безприйменникового відмінка, а також форми з прийменниками *без, від, для, до, з, проти, у (в)*. Синтаксемний репертуар форм родового відмінка у пареміях виявився меншим за загальнономовний.

Препозитивні форми родового безприйменникового відмінка у складі прислів'їв найчастіше виступають у ролі суб'єкта-носія предикативної квалітативної ознаки і об'єкта. Крім того фіксуються інші синтаксеми: родовий посесивний (або, за іншою термінологією, родовий приналежності), суб'єкт-каузатор, об'єкт-каузатор, родовий кількісний.

Суб'єкт-носій предикативної квалітативної ознаки виділяємо в односкладних реченнях. Хоча включення синтаксеми до предикативної основи перешкоджає безпосередньому перетворенню її на обмежувальний компонент, вона виконує посередницьку роль у передаванні обмежувальних функцій. Її одержують узгоджені означення, які, як правило, супроводжують цю синтаксему, або ж атрибутивні семи, властиві суб'єктній синтаксемі. Наприклад: *Старого дерева не випрямиш* (УПП: 210); *Лінивого не добудишся, як мертвого не докличешся* (УПП: 119). Пор.: *Якщо дерево старе, його не випрямиш; Якщо людина лінива, її не добудишся, якщо людина мертва, її не докличешся*. Таку допоміжну функцію суб'єкта у вираженні обмеження позначено як трансмісійну, а синтаксему, що виконує таку функцію, – трансмітером.

Подібну допоміжну роль щодо обмеження сфери справедливості судження виконують і інші препозитивні синтаксеми родового безприйменникового відмінка: *Голого пояс не гріє* (УПП: 20); *П'яного молитва, як хворого піст* (УПП: 319); *Гнилого болота і чорт боїться* (УПП: 273).

Препозитивна форма родового з прийменником *без* у складі прислів'їв послідовно виступає як синтаксема зумовлювальної відсутності. Наприклад: *Без господаря двір плаче, а без господині хата* (УПП: 85). У 78% прикладів ця синтаксема набуває обмежувальної функції. У 22% прикладів вона її не одержує через заміщальне входження до складу предикативної основи прислів'я.

Із 19 потенційно можливих в українській мові синтаксем на базі родового відмінка з прийменником *від* у препозиції в прислів'ях фіксуємо такі синтаксеми: каузатив (зовнішній або внутрішній), потенсив, дименсив локативний, опосередкований суб'єкт неактуальної дії, суб'єкт-джерело походження кого- або чого-небудь. Семантика цих синтаксем перешкоджає розвитку в них обмежувальних функцій, вони в складі прислів'їв можуть бути лише трансмітерами. Наприклад: *Від своєї тіні не сховаєшся* (УПП: 54); *Від золотого коріння таке й насіння* (УПП: 79). Пор.: *Якщо тень своя, від неї не сховаєшся; Якщо корінь золотий, від нього таке й насіння.*

Форми родового відмінка з прийменником *для* у препозиції в прислів'ях демонструють майже всі властиві їм у мові синтаксемні функції. Тут фіксуємо такі синтаксеми: авторизатор, суб'єкт оцінки і суб'єкт характеристики, дестинатив, критерій оцінки, фінитив. Авторизатори і критерії оцінки налаштовані на набуття функцій модальних обмежувачів. Наприклад: *Для миші й кішка звір* (УПП: 311); *Для козака воєвода – велика невзгода* (УПП: 364). Інші синтаксеми можуть виступати лише трансмітерами в передаванні обмеження.

Препозитивні форми родового відмінка з прийменником *до* представляють такі синтаксеми: директив, темпоратив, адресат, об'єкт, деліберат заклику. З поміж них виразні обмежувальні функції має лише деліберат заклику, а також більшість різновидів темпоративів. Наприклад: *До роботи – в Гриця порвані чоботи* (УПП: 117); *До Дмитра дівка хитра, а після Михайла хоч за потихайла* (УПП: 176). Директиви, адресати й об'єкти через свою семантику виступають лише трансмітерами обмеження.

Препозитивні форми родового відмінка з прийменником *з* у складі прислів'їв формують такі синтаксеми: директив, генетив, суб'єкт-носій потенційної ознаки, каузатив, фабрикатив, синтаксема способу виконання дії, опосередкований суб'єкт потенційної дії, попередній посесор, генератив, деструктив, об'єкт негативної дії. Ці синтаксеми переважно виступають трансмітерами в передаванні обмеження. Наприклад: *З брудної води іще ніхто чистим не вийшов* (УПП: 54); *З доброго плоту добрий і кілок* (УПП: 263).

Препозитивні форми родового відмінка з прийменником *проти* виявляють у складі прислів'їв три синтаксемні функції, виступаючи директивом 1, об'єктом супротивної дії, адресатом-каузатором негативних емоцій. Вони послідовно обмежують семантичний простір справедливості судження. Наприклад: *Проти вогню і камінь лютує* (УПП: 56); *Проти сили і віл не потягне* (УПП: 307).

Переважна більшість синтаксем родового відмінка з прийменником *у* (*в*) виражає різноманітні відтінки посесивних відношень. Серед них домінують синтаксеми, названі нами суб'єктним локусом. Ці синтаксеми переважно виступають як трансмітери обмеження сфери справедливості судження. Наприклад: *У лихोї свекрухи і ззаду очі* (УПП: 199); *У добрих батьків добрі й діти* (УПП: 189). Усі препозитивні синтаксеми суб'єкта-учасника подій, авторизатора мають здатність виступати модальними обмежувачами. Наприклад: *У лінивої Хими свято щоднини* (УПП: 114). Синтаксеми з подвійним значенням – 'адресат каузувального звертання' й 'каузований суб'єкт дії' – при дієсловах *просити*, *вимагати* переважно є трансмітерами.

У **третьому розділі** «Синтаксеми давального відмінка», на основі розгляду препозитивних форм давального відмінка у складі прислів'їв, з'ясовано, що вони виконують три типи синтаксемних функцій: суб'єктну, об'єктну й адресатну. На суб'єктні синтаксеми припадає 80% прикладів, адресатні й об'єктні функції фіксуємо приблизно в 10% випадків кожну.

Препозитивні суб'єктні, адресатні й об'єктні синтаксеми в прислів'ях зазвичай мають при собі узгоджені означення або ж містять атрибутивну семантику в лексичному значенні. Ці атрибутивні компоненти виступають засобом обмеження сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою, а тому в смисловому плані є облігаторними. Наприклад: *Голодному псові і муха добра* (УПП: 44); *Боязливому і миша ведмідь* (УПП: 310); *Багатому і чорт дітей колише, а бідному і нянька не хоче* (УПП: 24); *Злому чоловікові не допоможе наука ані свара* (УПП: 106); *Сліпому не світять* (УПП: 217).

Препозитивні суб'єктні синтаксеми іноді виступають безпосереднім модальним обмежувачем. Наприклад: *Йому й ворона за солов'я стане* (УПП: 62); *Йому щодня неділя* (УПП: 68). На перешкоді до реалізації цієї функції препозитивних суб'єктних синтаксем може стояти їхнє входження до складу предикативної основи формально односкладних речень. Наприклад: *Йому не позичати розуму* (УПП: с. 242).

Четвертий розділ «Синтаксеми знахідного відмінка» засвідчує, що в складі прислів'їв у препозиції фіксуємо форми знахідного безприйменникового, а також знахідного з прийменниками *в, за, на, під, про*.

Розгляд препозитивних форм знахідного безприйменникового у складі прислів'їв дає підстави для коригування усталеної думки про те, що вони є засобом вираження лише семантико-синтаксичної функції об'єкта дії або стану. У разі використання цієї препозитивної форми в узагальнено-особових і безособових реченнях, вона, забезпечуючи семантичну достатність предикативного мінімуму, підвищує свій синтаксемний ранг і перетворюється на суб'єкт квалітативної ознаки. Наприклад: *Чужу біду з хлібом з'їсиш, а своєї з калачем не ковтнеш* (УПП: 38); *Вивченого пса нічим не підкупиш* (УПП: 237). Ці синтаксеми зазвичай уживають із узгодженими означеннями, рідше вони є субстантивованими прикметниками. Завдяки актуалізації атрибутивних компонентів вони виступають непрямим засобом обмеження сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою.

Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **в** (**у**) демонструють дві синтаксемні функції: темпоратив 2 і директив. Темпоратив 2 виявляє потенційну можливість розвитку обмежувальних функцій, які й виявлено в низці прислів'їв. У зібраному матеріалі директив не виявляє обмежувальних властивостей і може виступати лише трансмітером. Наприклад: *В панські ворота широко увійти, та вузько вийти* (УПП: 25); *У чужу жінку чорт ложку меду кладе, того до неї і липнуть* (УПП: 183).

Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **за** виступають у функції таких синтаксем: каузатив, фінитив, предмет обміну, заміщений предмет (особа) або поняття, об'єкт соціально-етичної дії, способу дії, посесивний суб'єкт. Лише дві останні синтаксеми показують здатність бути в складі прислів'їв обмежувачами.

Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **на** показують значне різноманіття синтаксемних функцій. Однак за числом реалізацій абсолютно домінує директив, на який припадає більше 48% прикладів. Другою за числом вживань синтаксемою є дестинатив. До менш поширених препозитивних синтаксем належить потенсив, каузатор реактивної дії, інструментатив. Синтаксемна семантика директива перешкоджає розвитку в нього обмежувальних функцій, однак її перебирають на себе узгоджені з цією синтаксемою означення, рідше – актуалізована атрибутивна сема в субстантивованих прикметниках, ужитих у функції директива. Препозитивні дестинативи, потенсиви послідовно демонструють здатність перетворюватися в обмежувачі. Каузатор реактивної дії й інструментатив виступають трансмітерами для введення атрибутивних обмежувачів.

Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **про** в складі прислів'їв виступають у двох синтаксемних функціях: авторизатора дозволу, згоди й деліберата. Перша синтаксема виступає модальним обмежувачем, другій обмежувальні функції не властиві. Наприклад: *Про мене хоч вовк траву їж* (УПП: 314); *Про добре діло говори сміло* (УПП: 109).

У **п'ятому розділі** «Синтаксеми орудного відмінка» проаналізовано історію дослідження орудного відмінка й визначено семантико-синтаксичні його властивості в складі прислів'їв. За основу синтаксемної рубрикації форм орудного відмінка взято, з унесенням певних змін, підхід, запропонований Г. О. Золотовою.

Інструментиви у препозиції в складі прислів'їв хоча й демонструють потенційну можливість ставати обмежувачами, однак на практиці частіше цю функцію перебирають на себе означення, узгоджені з інструментивами. Наприклад: *Чужими зубами не наїсишся* (УПП: 341); *Силуваним конем не доробишся* (УПП: 89). Пор.: *Якщо зуби чужі, ними не наїсишся; Якщо кінь силуваний, ним не наробишся.*

Синтаксеми матеріалу за своїми властивостями близькі до інструментивних синтаксем. Разом з тим проміжне положення синтаксеми матеріалу між інструментивами й об'єктними синтаксемами зумовлює її меншу налаштованість на перехід у позицію обмежувача.

Синтаксеми засобу пересування показують потенційну здатність набувати в препозиції обмежувальних властивостей. Наприклад: *Ночвами моря не перепливати* (УПП: 258); *Волом зайця не доженеш* (УПП: 258).

У переважній більшості прислів'їв медіативи стають засобом обмеження сфери дії судження, вираженого предикативною основою. Наприклад: *Гуртом добре й батька бити* (УПП: 330); *Тихим кроком далі зайдеш* (УПП: 316).

В окремих підрозділах проаналізовано синтаксемні функції препозитивних форм орудного відмінка з прийменниками *з (із), перед, під* і визначено умови появи у них обмежувальних властивостей.

У **шостому розділі** «Синтаксеми форм місцевого відмінка» доведено, що хоча потенційно місцевий відмінок сполучається з п'ятьма прийменниками (*в (у), на, при, по, о (об)*), у препозиції в складі прислів'їв зафіксоване вживання місцевого відмінка лише з трьома прийменниками: *в (у), на, при*.

У складі препозитивних форм місцевого відмінка з прийменником *в (у)* у прислів'ях абсолютно переважають локативні синтаксеми. Вони можуть

набувати ознак обмежувача або самостійно, або ж виступають трансмітерами. В низці прислів'їв препозитивні локативи не виявляють обмежувальних властивостей, що зумовлено такими факторами: вираженням ними допустових відношень, входженням їх до предикативної основи речення, вираженням у прислів'ї не судження, а конкретного «стану справ». Синтаксеми ситуативного лімітатива й медіатива, темпоратива регулярно виконують функцію обмежувача, вони можуть бути і трансмітерами.

Форми місцевого відмінка з прийменником **на** в препозиції також найчастіше виступають як локативи. У переважній більшості препозитивні локативи мають при собі узгоджені означення, які, власне, й реалізують функцію обмеження сфери справедливості судження, висловленого в предикативній основі. Синтаксеми темпоративно-локативної характеристики особи, живої істоти, ситуативи і критерій ознаки, вжиті в препозиції, послідовно виявляють здатність до позначення сфери справедливості судження, вираженого основою прислів'я. Медіативи 1, називаючи засіб пересування, міцно пов'язані з предикативною основою прислів'я, а тому не здатні ставати обмежувачами.

Форми місцевого відмінка з прийменником **при** зазвичай виступають кондиціональними каузативами й регулярно позначають умови, за яких дійсне судження, виражене предикативною основою. Наприклад: *При роботі швидко час минає* (УПП: 105); *При здоров'ї все чоловікові миле* (УПП: 212).

У **сьомому розділі** «Словоформи називного відмінка з обмежувальними функціями в складі українських паремій» доведено, що словоформи називного відмінка, як і словоформи всіх інших відмінків, виявляють здатність виконувати обмежувальні функції у складі прислів'їв. Однак це спостерігаємо за досить жорстких умов, оскільки притаманна формам називного відмінка роль підмета в структурі речення стоїть на заваді появи у них «обгорткових» топікових властивостей. Обмежувальні функції отримують лише ті іменники, які мають при собі означення (333 прислів'я) або ж містять у своїй семантиці яскраву ознаковість (200 прислів'їв) – це, насамперед, субстантивовані

прикметники. Наприклад: *Чесний чоловік не може без труда* (УПП: 107); *Дурний думкою багатіє* (УПП: 251); *Злий сам себе б'є* (УПП: 265). Прояв наявності у атрибутивних компонентів функції обмеження умовного простору справедливості судження свідчать прозорі синонімічні зв'язки цих прислів'їв зі складнопідрядними реченнями з підрядними умовами: *Якщо чоловік чесний, він не може без труда; Якщо людина дурна, вона думкою багатіє; Якщо людина зла, вона сама себе б'є.*

У **восьмому розділі** «Прислівникові й числівникові препозитивні синтаксеми» показано, що в складі українських прислів'їв спостерігаємо порівняно невеликі групи з препозитивними прислівниками й числівниками.

Найпоширенішими обмежувальними прислівниковими синтаксемами в складі прислів'їв є синтаксеми, що передають часове значення, рідше фіксуємо обмежувальний каузатор і обмежувальний квантитатив.

Серед проаналізованих прислів'їв зафіксовано 47 прикладів, у яких вжито препозитивні кількісні числівники. Актуалізацію квантитатива й набуття ним додаткових функцій обмеження сфери справедливості переважно спостерігаємо в прислів'ях, у яких квантитативну функцію виконує числівник *один*.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Аналіз прислів'їв засвідчив, що властива їхній предикативній основі нереперентність аргументів, позачасове значення предикатів і модальність, що спирається на переповідність, зумовлюють формування ними загальних категоричних суджень.

Обмежувальні препозитивні синтаксеми стають одним зі способів подолання цієї смислової категоричності.

Виступаючи в ролі детермінантів і топіків, обмежувальні синтаксеми зберігають і прислівні синтаксичні зв'язки, що зумовлює можливість характеризувати їх як різновид дуплексивів, який досі ще не поставав об'єктом лінгвістичного опису.

Здатність набувати обмежувальні функції властива синтаксемам, які перебувають в абсолютній препозиції; інвентар таких синтаксем у складі

прислів'їв менший за загальнономовний як за кількістю форм, так і за значеннями, притаманними цим формам.

В абсолютній препозиції в прислів'ях в обмежувальних функціях фіксуємо форми всіх відмінків іменників; такі ж функції властиві також прикметникам, прислівникам і числівникам.

Препозитивні іменникові форми в складі прислів'їв можуть виступати безпосереднім засобом вираження обмеження, реалізуючи свою синтаксемну семантику. Однак частіше вони виступають трансмітерами: за їх посередництва обмежувальні функції одержують узгоджені з ними означення. Досить поширеним явищем є актуалізація атрибутивної семи у субстантивованих прикметників, яка й постає безпосереднім засобом обмеження сфери справедливості паремійного судження.

На здатність іменникових синтаксем виконувати обмежувальну функцію впливає не тільки їхня синтаксемна семантика, а й синтаксична роль у складі прислів'я. Вхідження синтаксеми до предикативної основи речення стає на заваді появи в неї обмежувальних функцій, така синтаксема може виступати в процесі обмеження сфери справедливості судження лише як трансмітер.

Найменш налаштованими на передачу обмежувальних відношень є суб'єктні синтаксеми, у складі яких у дисертації виділено три розряди: первинні суб'єктні синтаксеми, виражені формами називного відмінка в двоскладних реченнях, первинні суб'єктні синтаксеми, виражені формами давального або знахідного відмінка в формально безособових реченнях, і вторинні суб'єктні синтаксеми, що з'явилися в результаті заміщувальних перетворень в узагальнено-особових реченнях. Вони виконують лише посередницьку роль, виступаючи трансмітерами атрибутивних обмежувачів.

Крім суб'єктних синтаксем у їхніх різноманітних модифікаціях (опосередкований суб'єкт неактуальної дії, суб'єкт-джерело походження когось або чого-небудь, суб'єкт невід'ємної приналежності, суб'єкт-носія якості, властивості, внутрішнього стану тощо), семантичні перешкоди до набуття обмежувальних функцій мають і багато інших, менш поширених синтаксем:

каузативи (зовнішні й внутрішні), дименсиви локативні, фінітиви, директиви, адресати, об'єкти, каузатори реактивної дії, інструментиви, фабрикативи, деліберати тощо).

Навпаки, низка синтаксем через свою семантику потенційно налаштована на виконання додаткових обмежувальних функцій у складі прислів'їв. До них належать синтаксема зумовлювальної відсутності, авторизатори, критерії оцінки, суб'єктні локуси, суб'єкти-учасників подій, синтаксеми способу дії, посесивні суб'єкти, локативи, темпоративи, кондиціональні каузативи. У разі наявності при цих синтаксемах означень функцію обмеження сфери справедливості судження перебирають на себе означення.

Аналіз синтаксем щодо їх здатності набувати обмежувальні функції відкриває нові, досі не фіксовані явища в сфері дуплексивізації, семантичного розщеплення синтаксем, засвідчує продуктивність низки синтаксичних теорій, зокрема щодо інтерпретації односкладних речень.

Дослідження українських прислів'їв, що містять у своїй структурі обмежувальні одиниці, створює теоретичне підґрунтя для подібного аналізу паремій в інших мовах і виконання на цій основі типологічних узагальнень. Найближчим завданням щодо опису обмежувачів виступає аналіз прислів'їв, виражених складними реченнями.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО

В 9 ПУБЛІКАЦІЯХ:

У наукових фахових виданнях:

1. Паук М. М. Принципи побудови українських прислів'їв / М. М. Паук // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. праць. – К. : Університет "Україна", 2016. – Вип. 33. – С. 138 – 151.
2. Паук М. М. Синтаксичні засоби афористичності в українських прислів'ях / М. М. Паук // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – Вип. 10. – С. 159 – 168.

3. Паук М. М. Метамова опису обмежувальних синтаксем у складі паремій / М. М. Паук // Термінологічний вісник: зб. наук. праць. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – Вип. 4. – С. 97 – 103.
4. Паук М. М. Функції препозитивних форм давального відмінка в структурі українських прислів'їв / М. М. Паук // Наукові праці: наук. журнал Чорноморського нац. ун-ту ім. Петра Могили (Серія Філологія. Мовознавство). – Миколаїв, 2017. – Т. 299. – Вип. 287. – С. 78 – 82.
5. Паук М. М. Функції препозитивних форм знахідного відмінка в структурі українських прислів'їв / М. М. Паук // Мова і культура: Наук. журнал. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – Вип. 20. – Т. I (186). – С. 150 – 157.
6. Паук М. М. Обмежувальні синтаксеми орудного безприменникового відмінка в складі українських прислів'їв / М. М. Паук // Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. університету ім. Івана Огієнка. Філологічні науки. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – Вип. 44. – С. 257 – 261.
7. Паук М. М. Обмежувальні функції форм місцевого відмінка в українських прислів'ях / М. М. Паук // Науковий вісник Мукачівського державного університету "Педагогіка та психологія". – Мукачево, 2017. – Вип. 2(6). – С.180 – 184.

У закордонних виданнях:

1. Паук М. М. Від парадоксальності до афористичності – один із шляхів творення українських паремій / М. М. Паук // Philologi: Science And Education a New Dimension / The journal is published by the support of Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe. – Budapest, 2017. – Issue 125. V. (35). – P. 47 – 50.

В інших наукових виданнях:

1. Pauk M. M. Descriptive metalanguage of restrictive syntaxemes as component of paremias. // Terminologichnyi Visnyk: Collected papers. 2017. – Vol. 4. P. 18 – 19. URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Chronicle/Pages/default.aspx>.

АНОТАЦІЯ

Паук М. М. Синтаксис і семантика обмежувальних синтаксем в українських прислів'ях. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 2018.

У дисертації вперше в мовознавстві проаналізовано обмежувальні синтаксеми у складі українських прислів'їв. Доведено, що обмеження сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою прислів'я, виступає одним із провідних принципів побудови прислів'їв, надає їм образності й афористичності. У дослідженні детально розглянуто теоретичні питання синтаксичної й семантичної кваліфікації обмежувальних синтаксем, доведено їх належність до дуплексивів, детермінантів і топиків. В окремих розділах з'ясована здатність препозитивних форм родового, давального знахідного, орудного і місцевого відмінків іменників, а також прислівників і числівників набувати обмежувальних функцій; описані лексико-семантичні умови появи їх у форм називного відмінка. Значна увага приділена з'ясуванню семантичних і синтаксичних факторів, що перешкоджають появі у препозитивних синтаксем обмежувальних функцій.

Ключові слова: прислів'я, предикативна основа, синтаксема, обмежувальна функція, детермінант, топик.

АННОТАЦІЯ

Паук М.М. Синтаксис и семантика ограничительных синтаксем в украинских пословицах. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины. – К., 2018.

В диссертации впервые в лингвистике проанализированы ограничительные синтаксеммы в составе украинских пословиц. Доказано, что ограничение сферы справедливости суждения, выраженного предикативной основой, выступает одним из ведущих принципов построения пословиц,

придает им образность и афористичность. В работе подробно рассмотрены теоретические вопросы синтаксической и семантической квалификации ограничительных синтаксем, доказана их принадлежность к дуплексивам, детерминантам и топикам. В отдельных разделах описана способность препозитивных форм родительного, дательного, винительного, творительного и предложного падежей существительных, а также наречий и числительных приобретать ограничительные функции; определены лексико-семантические условия появления их у форм именительного падежа. Значительное внимание уделено выяснению семантических и синтаксических факторов, препятствующих появлению у препозитивных словоформ ограничительных функций.

Ключевые слова: пословицы, предикативная основа, синтаксема, ограничительная функция, детерминант, топик.

SUMMARY

M. Pauk. Syntax and Semantics of Restrictive Syntaxemes in Ukrainian proverbs. Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology: Speciality 10.02.01 – the Ukrainian language. – O. O. Potebnya Institute of Linguistics of the Ukrainian National Academy of Sciences. – Kyiv, 2017.

The thesis gives a systematic analysis of restrictive syntaxemes in structure of Ukrainian proverbs for the first time in linguistics, with the use of large actual material, which is selected out by the way of continuous selection. It has been proved, that the restriction of sphere of fairness of judgement, expressed by the predicative centre of proverb, is one of the leading principles, with the help of which proverbs acquire figurativeness and aphoristic character. So far, as restrictive syntaxemes demonstrates specific syntactic properties, that differ them from traditional varieties of semantic and syntactic units, theoretical issues of their syntactic and semantic qualifications have been considered in the thesis. It was shown, that these units in the overwhelming majority reveal signs of syntactic duplexes, which are, as a rule, generally correlated with the phenomena that refer to determinants and topics in

linguistic literature. Restrictive functions are fixed in all forms of the cases of nouns in absolute preposition in proverbs. They are also common to adjectives, adverbs and numerals.

The ability of prepositive forms of genitive, dative, accusative, instrumental and prepositional cases of nouns, as well as adverbs, to acquire restrictive functions has been determined in separate chapters. Lexical-semantic conditions of their appearance in the form of a nominative case are outlined. A great deal of attention has been paid to the issue of semantic and syntactic factors that prevent the emergence of restrictive functions in prepositive syntaxemes.

The ability of noun syntaxemes to perform a restrictive function is influenced not only by their syntaxemic semantics, but also by the syntactic role of the proverb. The entering of syntaxemes into the predicative basis of the sentence prevents the appearance of restrictive functions in it, such syntaxema can act in the process of restricting of the sphere of fairness of judgment only as a transmitter.

Subjective syntaxemes are the least-configured for the transmission of restricting relationships. They consist of three levels: the primary subjective syntaxemes, expressed by the forms of the nominative case in two-clauses sentences, the primary subjective syntaxemes, expressed by the forms of the dative and accusative case in formally impersonal sentences, and the secondary subjective syntaxemes that appeared in the result of substitution transformations in generalized-personal sentences. They perform only a intercessory role, acting as transmitters of attributive restrictors.

In addition to the subject syntaxemes in their various modifications semantic obstacles to the acquisition of restrictive functions have a lot of other less common syntaxemes: causatives (external and internal), locative dimensions, finitives, directives, recipients, objects, causers of reactive action, fabricatives, deliberatives, etc.).

On the contrary, a series of syntaxemes through their semantics are potentially configured to perform additional restrictive functions as part of proverbs. They include the syntaxema of causative absence, authorizers, evaluation criteria,

subjective locus, subject-participators of events, syntaxemes of manner of action, possessive subjects, locatives, temporatives, conditional causatives. If there are attributives at the syntaxemes, attributives take over the function of restricting of the sphere of fairness of judgments.

The thesis has theoretical and practical significance for paremiology and opens prospects for a typological description of proverbs. The obtained results also give new data on the repertoire of syntactic functions of sentence members in the Ukrainian language. The nearest task concerning the description of restrictors is the analysis of proverbs expressed by complex sentences.

Key words: proverb, predicative centre, syntaxema, restrictive function, determinant, topic.